

*протоієрей Віталій Клос,
доктор церковно-історичних наук, професор,
проректор з наукової роботи та
професор кафедри церковно- історичних і практичних дисциплін
Київської православної богословської академії*

ШТАТНИЙ РОЗПОДІЛ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЗМІНА СТАТУСУ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОЇ ОБИТЕЛІ (1786 Р.)

Стаття подає відомості щодо секуляризаційних заходів імператриці Катерини II в Росії та Україні та детально аналізує її негативний вплив на прикладі Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Ключові слова: *секуляризація, монастирі, маєтності.*

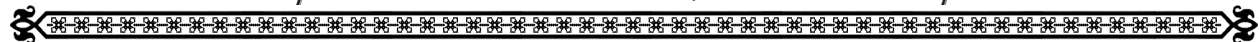
Те значення, яке мали монастирі Київської єпархії в XVII ст. під час їхньої боротьби з унією, коли вони були центрами і твердинями православ'я й української народності, з приєднанням України до Росії було природно втрачене ними. У XVIII ст. ці монастирі постають перед нами в зовсім іншому статусі. Їхнє буття в цю добу звузилося у тісні рамки власних приватних інтересів, які були обмежені тільки матеріальними потребами, що допускали хіба тільки внутрішні особисті подвиги, які відомі одному Богу.

Звідси й суспільне значення монастирів у XVIII ст. стає менш помітним, ніж в попередні часи. В церковно-суспільному аспекті монастирі Київської єпархії в XVIII ст. були свого роду пунктами, біля яких зосереджувались цілі групи поселень. Всі монастирі володіли маєтностями, селами, лісами, лугами. У селах, які належали монастирям, знаходились церкви, які разом із належними до них причтами перебували у залежності від адміністрації своїх монастирів. У деяких селах, ближчих до монастирів, навіть не було своїх окремих церков, бо жителі їх для задоволення своїх духовних потреб зверталися безпосередньо в свої монастирі, причому ієромонахи останніх здійснювали для них всі таїнства, навіть хрещення і шлюб.

Найбільшого удару православному чернецтву було завдано секуляризаційними заходами проти монастирського землеволодіння. Статус духовенства в ті часи різко падає. Так, у Москві перші спроби цього здійснив цар Іван Васильович III. У 1478 р., скориставшись правом завоєвника, він половину новгородських монастирських і архієрейських володінь роздав своїм боярським дітям, а в 1494 р. аналогічно вчинив із частиною майна новгородського владика, яке ще не було забране. Подібне він хотів поширити на всю країну й, навіть, знаходив підтримку в деяких монахів, наприклад преподобного Ніла Сорського та інших Білозерських пустельників [1].

У 1503 р. Іван Васильович запропонував собору в Москві відібрати взагалі у всіх монастирів населені земельні володіння. Але йому відповіли: «...самі негідні царі ординські не чіпали власність єпископів і монастирів... не сміємо віддати церковного стягання, бо воно є Боже і недоторкане». І він не наважився вступати в боротьбу з монахами.

Виданий при Олексії Михайловичу закон забороняв патріарху, митрополитам, архієпископам, єпископам та монастирям купувати й брати в заставу, навіть для вічних поминань, які б то не було маєтності. При Петрі I в 1697 р. зроблене розпо-

рядження, яке обмежувало монастирі навіть щодо нових будівель. Вимагалися для пред'явлення в Москву «приходні» книги про гроші й хліб. Після смерті патріарха Адріана (13 жовтня 1700 р.) Петро I віддав під мирський суд усіх людей, які були у володіннях патріарха, архієреїв та монастирів [2]. Реформи Петра I зіткнулися з протидією Церкви, яка, з одного боку, була абсолютним моральним цензором для населення держави, а з другого – через посередництво монастирів володіла значною частиною матеріальних цінностей і земельних угідь, ставши «державою в державі» [3]. За українським законодавством, зневага до священнослужителів передбачала таке ж покарання, як і за зневагу світських шляхетних осіб. Гетьманськими універсалами визначалось, що «якщо хтось із козаків чи самовправників буде своїх духовних осіб, священників і ченців словами безчестити й монастирям шкоду робити, то таких смертю строго карати» [4]. Петровські укази обмежили права духовенства й позбавили його правового захисту [5]. Самоуправне українське козацтво починає нападати на будинки священнослужителів, на монастирі, грабувати й не рідко вбивати господарів. У 1728 р. з подання гетьмана Д. Апостола виходить «височайший указ», відповідно до якого духовенству, церквам й монастирям заборонялось купувати козацькі землі та угіддя [6]. Цей указ суттєво підривав матеріальний добробут духовенства, адже земля на Україні була найпершим джерелом багатства й головним об'єктом пожертв.

У 1762 р. вийшов указ царя Петра III, який проголошував повну секуляризацію церковного майна, але він не був приведений в дію через скинення й вбивство імператора. 28 червня 1762 р. зійшла на імператорський престіл Катерина II, яка зразу ж повертає всі маєтності монастирям та в управління Духовної Колегії, а Колегію Економії наказує ліквідувати [7].

Але вже через два роки (1764 р.) вона затверджує звіт ревізійної комісії, яка пе-

ревіряла церковні володіння, про погане управління духовенством своїми землями як таке, що не корисне для добробуту в державі, і в цей же рік забирає в Церкви усю її нерухомість [8]. Виняток був зроблений лише для України та південних губерній, однак впровадження там секуляризаційної реформи ставало лише питанням часу [9]. Ці заходи суперечили всім установленим законам та постановам. Так, у старозавітному біблійному законодавстві майно, яке присвячене Богу і належить Церкві, визначалось терміном заклятого – «святині Господньої, яка не продається». «Все закляте є велика святина Господня» (Лев. 27: 28, 29). У поглядах римського законодавства і новозавітних канонів на церковне майно легко помітити наслідування старозавітному принципу. За римськими законами, це майно було поставлене під захист права божественного і ніякій приватній особі належати не могло [10]. Воно, як говориться в церковних канолах, є майном, яке належить Богу, володінням Господнім, стягання Господнє. Посвячене Богу не може стати мирським [11].

Проти секуляризаційних заходів виступило декілька єпископів: єп. Костромський Даміан, митр. Московський Тимофій, єп. Старгородський Сильвестр, архієп. Переяславський Афанасій. Всі вони отримали за це догану від Св. синоду. Особливо гостро протистояли цьому українські архіпастирі: митр. Ростовський св. Арсеній Мацієвич, якого заарештували 1 квітня 1763 р., позбавили сану й відправили в заслання, де він і помер [12], та митр. Тобольський св. Павло Конюшкович, якого Св. синод засудив до позбавлення сану [13]. Інші, зокрема російські архієреї, тільки сприяли швидкому впровадженню реформи.

В Україні цей процес пришвидшило прохання від Малоросійської Колегії, складене графом П. Рум'янцевим, бригадиром П. Мещерським, полковником І. Хвостовим, генеральним хорунжим

Д. Апостолом «Про звільнення духовенства від світських турбот і приєднання усіх чернечих маєтків до корони» [14].

Варто відзначити, що на монастирські володіння посягали не одні козаки й міщани. Часто спостерігались і приклади того, що один монастир захоплював володіння сусіднього [15]. Особливо часто ці захоплення практикувались ставропігійними монастирями: Києво-Печерською лаврою, яка привласнювала собі граунти Києво-Видубицького, а також Києво-Межигірським монастирем, який вів зтяжну земельну «тяжбу» із Золотоверхо-Михайлівським монастирем [16].

Інколи монастирі вели одночасно кілька судових справ. Так, Києво-Богословський жіночий монастир вів суперечку одночасно з Києво-Флорівським і Золотоверхо-Михайлівським із-за Ходосівки та Крюківщини. Справа ця тягнулась 75 років, була на розгляді Св. синоду і сенату, та все ж залишалась без кінцевого розв'язання. У загальному XVIII ст., особливо його середина, в історії київських монастирів та й українських є епохою боротьби за свої давні права та привілеї, на які посягали козаки, міщанство та інші можновладці [17]. Передбачаючи секуляризацію, монастирі стали до цього готуватись. Так, Михайлівська обитель відпустила на волю усіх своїх кріпаків, залишивши за собою тільки 163 «двори» для монастирських робіт, переважно в наближених до Києва маєтностях. Після цього в 1775 р. стали зменшувати господарство, передчасно продаючи худобу. Архімандрит Тарасій Вербицький¹ так багато продав усякого монастирського майна, що в 1782 – 1783 рр. замінив покрівлю над усією церквою, позолотив куполи і вилив

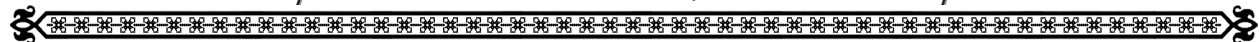
два великих дзвони (525 пудів обидва) [18]. Коли в 1786 р. вийшов указ про відібрання маєтностей, Свято-Михайлівська обитель була вже до цього підготовлена. За штатом вона була зарахована до першого класу із утриманням братії в числі 33-ох чол. [19]. Монастир замість прибутку від колишніх володінь почав отримувати із казни щорічно суму на потреби монастиря у розмірі 2300 крб. [20].

Треба зазначити, що до цього кожен монастир, звичайно, приймав братії стільки, скільки вимагали потреби обители й поміщалося у її будинках. Згідно із відомістю 1757 р., в Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі налічувалось 63 чол. На підставі указу 1786 р. від Михайлівського монастиря були забрані майже всі земельні володіння. Хоча декілька земельних наділів було залишено, але і вони були розібрані між київськими монастирями, оскільки архімандрит Тарасій пішов на спокій, і в обители панував безлад, і не було кому клопотати про монастирські інтереси. Для Золотоверхої обители залишилося тільки 2 «двори» та один острів для вигону худоби. Озеро для ловлі риби монастир отримав лише в 1836 р., а млина не отримав взагалі [21]. Указ не торкався грошових вкладів та пожертвувань у вигляді різних цінних речей.

При такому матеріальному становищі, звичайно, засобів для утримання невеликої братії залишалось дуже мало. А про благоустрій обители не було чого й думати. Цікаво, що в ЦДІА України в м. Києві за 1786 р. (у Ф. № 169) майже повністю відсутні документи. Навпроти назви того чи іншого документа за цей рік просто стоїть штамп «выбыло».

¹ У жовтні 1779 р. із Київської Духовної Консисторії на ім'я архім. Тарасія надійшов указ, яким вимагалось надсилати ієромонахів, монахів та послушників у ті монастирі, де їх бракує, із тих, де їх достатньо (ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп.1. – Спр. 10. – Арк. 1 – 2 зв.).

² У фонді Михайлівського монастиря (№ 169) за цей рік можна знайти таку кількість братії: архімандрит, намісник, скарбник; ієромонахів штатних – 13, позаштатних – 6, ієродияконів штатних 4; монахів штатних – 8, позаштатних – 4; «больничныхъ ієромонаховъ» – 3, ієродияконів – 2. Разом 43 чоловіка (ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 1 (1787 р.). – Спр. 2. – Арк. 9 зв.).

Та все ж у 1787 р. у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі була досить численна братія. Так, в описі монастиря перераховуються: архімандрит – 1, ієромонахів соборних – 4, рядових – 14, ієродияконів – 9, монахів – 10, келійників, послушників і різних служителів – 34. Усіх разом – 73 чол.^{2*} 22. Зрозуміло, що із усіх перерахованих тільки невелике число їх одержувало штатні кошти, а всі інші утримувались за монастирський рахунок.

Внаслідок секуляризації в Україні (1786 р.), на яку Катерина II наважилась тут лише через 22 роки після такого ж указу в Великоросії, українські монастирі втратили основну масу маєтностей і опинились у жорсткій матеріально-фінансовій залежності від державних субсидій, що фактично означало їх приреченість на залежне від самодержавно-синодальних властей життя [23]. З цього погляду накази, дані від Києво-Печерського, Межигірського, Михайлівського Золотоверхого та інших монастирів до катерининської комісії з підготовки нового зводу (уложення) законів Російської держави в 1766 р., були чи не останнім публічним і колективним виявом прагнень українських монастирів повернути їм стародавні права і вольності, досягнуті віковою боротьбою народу й духовенства.

За підрахунками деяких вчених, у результаті секуляризації в Україні (в межах Російської імперії) з 85 монастирів було скасовано 29 (34 %). За підрахунками, що базуються на первинних статистичних матеріалах В. Звіринського, в результаті трьох хвиль секуляризації було скасовано близько 45 монастирів, зокрема такі відомі київські, як Софійський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Межигірський та інші [24].

Як видно, тут не враховані послушники, келійники тощо, яких завжди було немало. Зазначимо, що, використовуючи

непослідовність політики самодержавства в цьому питанні, монастирі в наступні роки змогли значною мірою компенсувати втрати, звівши акцію секуляризації до досить скромних результатів. Останні ж дні та години тієї, яка впровадила ці секуляризаційні закони – Катерини II – були надзвичайно важкими, жахливими та мучительними. За свідченням лейб-медика Роджерсона, вона була повалена апоплексичним приступом, за яким слідував параліч. Вона страждала 36 годин і померла, не промовивши жодного слова. Це сталося 6 листопада 1796 р. [25]. Указом Св. синоду від 16 жовтня 1799 р. настоятелям Свято-Михайлівського монастиря призначено бути вікаріями Київського митрополита з саном єпископів Чигиринських. Першим отримав цей сан архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Феофан (Шиянов), посвячений митр. Гавриїлом (Банулеско-Бодоні) 22 лютого 1800 р. Він був настоятелем обителі 7 років. 25 січня 1807 р. його переведено в Переяслав, де він і помер 24 січня 1812 р. [26].

Уже саме поєднання посад вікарія і настоятеля було надзвичайно корисним для обителі з матеріального боку, оскільки її господарство збільшилось через приєднання до монастирських маєтностей земельних наділів, призначених для утримання вікарія¹. Але, крім цього, Преосвященний владика Феофан виклопотав для Михайлівського монастиря до 150 десятин землі, хутір і млин, а для збільшення доходів влаштував при обителі іконно-книжну лавку [27]. Завдяки цьому монастир мав уже можливість провести певні ремонтні роботи, які були так потрібні. На честь Феофана (Шиянова) хутір Лазарівщина названий Феофанією. У ньому Преосвященний влаштував на кам'яному фундаменті дерев'яну церкву, а також заміський архієрейський буди-

¹ Так Преосвященний єп. Чигиринський Афанасій за півроку отримував 582 руб. (ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 4).

нок [28]. Цей хутір раніше належав Софійському монастирю, але після секуляризаційних заходів у 1786 р. був забраний в нього, а пізніше, на прохання Преосвященного владики Феофана, відданий Михайлівському монастирю.

У 1866 р. за Преосвященного владики Порфирія Успенського тут була збудована кам'яна церква в ім'я всіх святих і готель. Це було улюблене місце перебування цього єпископа-вікарія [29]. Вже станом на 1913 р. в скиті Феофанія було 163 десятини 980 кв. сажнів землі [30]. Вона також була місцем упокоєння ченців Золотоверхого монастиря.

Отже, не дивлячись на заходи московських володарів щодо приниження, пригнічення та зменшення монастирів, Михайлівський Золотоверхий завдяки перебуванню в його стінах вікаріїв митрополита Київського єпископів Чигиринських (Черкаських), а особливо досить частим та великим пожертвам приватних осіб постійно зростав як у внутрішньому благоустрої обителі, влаштуванні усіх необхідних приміщень на її території, так і щодо збільшення земельних наділів та хуторів.

За штатом 1842 р., в Михайлівській обителі затверджено: настоятель і намісник, 8 ієромонахів, 4 ієродиякони, 3 монахи і 8 послушників. На утримання монастиря і братії з казни приходило по 4125 руб. в рік і, до цього, на утримання вікарія й прислужників при ньому – 2240 руб. в рік [31]. Станом на цей рік (1842 р.) монастир уже отримував прибутки із таких маєтностей: 1) луг Кораблище, поблизу с. Козина (90 десятин); 2) маєтність на р. Либідь разом із будинком; 3) хутір Яровці (43 десятини); 4) млин в с. Мотовилівка (11 десятин) [32].

І знову ж таки, як зазначав ієром. Євстратій (Голованський), монастир із-за щоденного служіння в декількох церквах та із-за часткового нагляду за господар-

ським життям ніколи не міг задовільнитись наявним числом монастирської братії. У другій половині XIX ст. в обителі перебували, крім Преосвященного настоятеля, 1 намісник, 22 ієромонахи, 5 ієродияконів, 19 монахів, 60 послушників, 22 співців, 20 служителів. Отож, усіх разом 139 чол. [33]. М. Закревський подає приблизно таке ж саме число братії в цей період (132 чол.). Перераховуючи достатки й різні прибутки обителі, він приходять до висновку, що кожен рік монастир отримував приблизно 40 тис. руб. Як зазначає дослідник, якщо розділити цей дохід на кожного з монастирської братії, то в середньому один чоловік отримував би 322 руб. у рік, не враховуючи окремої квартири та опалення [34].

На початку XX ст. монастирські володіння та кількість братії настільки зросли, що Михайлівський Золотоверхий став одним із найбагатших монастирів у імперії. У відомості цієї обителі за 1909 р. про кількість монастирської братії, землі та інших маєтків бачимо, що в ньому вже було: 2 архіандрити, 1 ігумен, 15 ієромонахів, 12 ієродияконів, 28 монахів та 143 різних служителі [35]. Також монастир володів хуторами Феофанія (163 дес. 980 кв. сажн.), Бобриця (18 дес. 400 кв. сажн.), Вигурівщина (203 дес. 1800 кв. сажн.) тощо. Крім цього, були ще такі вікаріатські землі: Мотовилівка (сучасна вул. Васильківська – 46 дес. 1800 кв. сажн.), Яровці (28 дес. 960 кв. сажн.), Козин (320 дес. 1836 сажн.) та вікаріатський Спраковський став (між селами Хотів і Пирогово – 17 дес.). Усього разом загальний дохід монастиря становив 263,380 руб.¹

Через декілька років братія значно зросла: 1 архіандрит, 2 ігумени, 18 ієромонахів, 19 ієродияконів, 28 монахів і 170 послушників та інших служителів, які тимчасово проживали [36]. Крім цього, монастир володів маєтністю на пере-

¹ Щороку монастир сплачував майже 140 руб. державного податку. З них 76 руб. – міського збору (ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 315. – Арк. 6 зв.).

хресті вул. Жилинської і Безаківської (1 дес. 2337 кв. сажн.), яка поділялась на 13 земельних наділів і була віддана в оренду на 12 років [37].

Першокласному Михайлівському монастиреві також належала вся теперішня «Володимирська гірка» з її схилами, які були вкриті виноградниками. Пізніше, після побудови пам'ятника св. рівноапостольному князю Володимиру, схили Михайлівської гори перейшли у власність міста. Тут було влаштовано сад із прекрасними алеями [38].

Як бачимо, знаходились ті чи інші коректування катерининського указу (1786 р.), але головне, звичайно, не в цьому. Монастирям, і не лише українським,

було продемонстровано: їхнє існування відтепер залежатиме не від них, не від місцевого церковного керівництва, не від волі віруючих, а від самодержавної влади. Традиція навіть відносної національно-церковної автономії монастирів мала відійти в минуле. Допускався лише безумовний послух і підпорядкування російським самодержцям. Варто також зазначити, що урядові так і не вдалося здійснити за рахунок секуляризації широкі проекти просвітництва, догляду за немічними та убогими. За винятком першого (відібрання маєтностей), жоден інший пункт катерининського указу від 10 квітня 1786 р. не був реалізований у повному обсязі [39].

1. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви : в 9 т. – М. : Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Т. 6. – С. 125.

2. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. – СПб., 1876. – С. 51 – 54.

3. Ломачинська І. Монастирі між духом і світом // Людина і світ. – К., 1999. – № 11 – 12. – С. 47.

4. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1407. – Оп. 2. – Спр. 70. (1649 р.) – Арк. 2; Спр. 132. (1654 р.) – Арк. 2.

5. Ломачинська І. Православне чернецтво і козацтво в XVII – XVIII ст. // Людина і світ. – К., 1999. – № 5. – С. 24.

6. Орловский П., прот. Старинная рукопись Киевского Златоверхо-Михайловского монастыря // Въ память 800-летия Киево-Михайловского Златоверхого монастыря 11 июля 1108 г. – 11 июля 1908 г. – К. : Типогр. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1909. – С. 208 – 221; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, видає академічна комісія історії Києва / під ред. акад. М. Грушевського ; Всеукраїнська академія наук. – К., 1930. – Зб. 1. – С. 282.

7. Лефорт А. История царствования государини императрицы Екатерины II. – М., 1837. – Ч. 3. – С. 45.

8. Багалея Д. К истории Екатерининской Комиссии для составления проекта Нового Уложения // Киевская Старовина. – К., 1885. – Т. 13. – С. 84.

9. Лозінський К. Участь українського духовенства в роботі катерининської Комісії Нового Уложення 1767 – 1768 рр. : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської духовної академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2000. – С. 127.

10. ІРНБУ ім. Вернадського. – Ф. 304. – Дис. № 1055. Ковалевський В. Имеют ли каноническія или общеправовыя основанія притязанія мирян на управление церковными имуществами. – К., 1886. – С. 23.

11. Книга Правиль Святыхъ Апостолъ, Святыхъ Соборовъ Вселенскихъ и Поместныхъ, и Святыхъ Отець. – М. : Въ Синодальной типографіи, 1893. – С. 67 – 72.

12. Іларіон (Огієнко), митр. Митрополит мученик Арсеній Мацієвич // Православний вісник. – К. : Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. – № 7 – 8. – С. 51 – 69; № 9 – 10. – С. 44 – 46.

13. Варлаам (Пилипишин), архієп. Життя та діяльність святителя Павла (Конюшкевича), митрополита Тобольського і Сибірського // Православний Церковний Календар 2000. – К., 1999. – С. 101.
14. Сборник Императорского Российского Исторического Общества. - СПб., 1885-1887. – Т. 10. – С. 229.
15. Граевский И. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий // Труды Киевской Духовной Академии. - К., 1911. - Кн. 4, (апрель). - С. 548 – 557.
16. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 51. – Оп. 1(1752 г.). – Спр. 682.– Арк. 1 – 4; Спр. 1777. (1758–1759 гг.). – Арк. 1–22.
17. Лозінський К. Боротьба українського духовенства за збереження своїх прав та привілеїв у 2-й половині XVIII ст. // Православний вісник. - К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2000. - № 1-2. - С. 45 – 50.
18. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 1(1779 г.). – Спр. 1.– Арк. 4; Спр. 4 (1780 г.); Спр. 3 (1783 г.).
19. Петровскій С., свящ. Златоверхій Михайловскій монастирь въ Києве... 1902. – С. 43.
20. Преловська І. Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах Ф. № 4215 ЦДАВО України м. Київ та Ф. № Р-1 ДАМК // Український археографічний щорічник / НАН України ; Археографічна комісія Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – Вип. 5 – 6. – Т. 8 – 9. – С. 218 – 229.
21. Петровскій С., свящ. Златоверхій Михайловскій монастирь въ Києве... 1902. – С. 43 – 44.
22. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 193. – Оп. 2 (1787 р.). – Спр. 303. – Арк. 4.
23. Климов В. Шлях у небуття // Людина і світ. – К., 1995. – № 3 – 4. – С. 19.
24. Зверинский В. Материалы для историко-топографического исследования о Православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Преобразование старых или учреждение новых монастырей с 1764 – 95 по 1 июля 1890 г. – СПб., 1890. – С. 146 – 148.
25. Лефорт А. История царствования государини императрицы Екатерины II. – М., 1837. – Ч. 3. – С. 7.
26. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир... 1997. – С. 127.
27. Петровскій С., свящ. Златоверхій Михайловскій монастирь въ Києве... 1902. – С. 45.
28. Євстратій (Голованскій), іером. Кієво-Златоверхо-Михайловскій первокласний монастирь и его скитъ Феофанія... – С. 129.
29. Лебединцев П., прот. Кієво-Михайловскій Златоверхій монастирь въ его прошедшемъ и настоящемъ состояніи... 1884. – С. 34 – 35.
30. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6 (1913 р.). – Спр. 1410. – Арк. 5 зв.
31. Захарченко М. Кієвъ теперь и прежде. – К. : Издат. Паровое Лито-Типографическое заведение С. В. Кульженко, Ново-Елисаветинск, собст. д., 1888. – С. 223 – 224.
32. Лебединцев П., прот. Кієво-Михайловскій Златоверхій монастирь въ его прошедшемъ и настоящемъ состояніи... 1884. – С. 55 – 56.
33. Євстратій (Голованскій), іером. Кієво-Златоверхо-Михайловскій первокласний монастирь и его скитъ Феофанія... – С. 100.
34. Закревський Н. Описание Киева : в 2 т. – М. : Иждивен. Москов. Археологического о-ва, 1868. – Т. 1. – С. 549.
35. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 127. – Оп. 876 (1902 р.). – Спр. 855.– Арк. 2.
36. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6 (1913 г.). – Спр. 1410.– Арк. 5 – 11.
37. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 1410... – Арк. 5.
38. Крашенінніков С. Київ Шевченкових часів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Друкарня в-ва «Америка» Наукове Т-во ім. Шевченка, 1984. – С. 99.
39. Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. – С. 213.